

Moć klasifikacije: klasifikacijske sheme i konstrukcija etničke strukture u Banskoj Hrvatskoj i Slavoniji (1785.-1860.)

Vukić, Aleksandar

Source / Izvornik: **Migracijske i etničke teme, 2008, 24, 31 - 48**

Journal article, Published version

Rad u časopisu, Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:303:150014>

Rights / Prava: [Attribution-NonCommercial 3.0 Unported/Imenovanje-Nekomercijalno 3.0](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-12-21**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the Institute for Migration Research - Institutional repository for storing papers and data sets](#)

Aleksandar VUKIĆ

Institut za migracije i narodnosti, Zagreb
aleksandar_yukic@yahoo.com

Moć klasifikacije: klasifikacijske sheme i konstrukcija etničke strukture u Banskoj Hrvatskoj i Slavoniji (1785.–1860.)

SAŽETAK

U radu se razmatra utjecaj ideoloških, znanstveno-etnografskih i popisnih klasifikacijskih shema na formiranje etničkih identiteta i etničke strukture Banske Hrvatske i Slavonije od 1785. do 1860. Polazeći od teorije društvenih sistema i institucija, istražuje se moć klasifikacijskih shema i njihov utjecaj na konstrukciju etničkih identiteta. Pokazuje se da promjene društvenih poredaka dovode i do promjena u načelima konstrukcije klasifikacijskih shema. Tako je u modernome društvenom poretku splet zdravorazumskih, ideoloških, znanstvenih te službenih statističkih klasifikacijskih shema stvorio specifičan etnonacionalistički diskurs koji je snažno utjecao na formiranje novovjekovnih etničkih identiteta, prevladavanje tradicionalnih etničkih partikularizama i stvaranje modernih etničkih zajednica na prostoru Banske Hrvatske i Slavonije.

KLJUČNE RIJEČI: klasifikacija, moć, društveni sistem, popis stanovništva, etničke skupine, institucije, klasifikacijske sheme

Uvod

U proteklih su tridesetak godina etničke skupine, međuetnički odnosi, nacija i nacionalizam postali jednom od središnjih tema društvenih istraživanja. Pritom se najčešće raspravljalo o odnosu etničkih skupina i nacije, njihovoj primordijalnosti i modernosti, supstancijalnosti i konstruiranosti.¹ Sistemski sociološki pristup etničkim skupinama, od kojega se u ovom radu polazi, usmjeren je na pitanje kako operacije društvenih i psiholoških sistema proizvode etničke strukture. Prihvati li se Luhmannovo (1990) načelo prema kojemu se sistem konstruira i održava operacijom promatranja kroz procese razlikovanja i označivanja, osobitu pozornost valja posvetiti *sistemima klasifikacije ljudskih kolektiviteta*. Važnost takva pristupa klasifikacijskim sistemima naglasio je još Durkheim u svojim kasnim radovima. Prema njegovu shvaćanju, klasifikacijske sheme čine temelj povezivanja pojedinačnih svijesti, što je uvjet nastanka i održavanja društvenih

¹ Podrobne prikaze novijih teorija i istraživanja etničnosti i nacije v. u Katunarić (2003), Poutignat i Streiff-Fenart (1997) i Smith (2003).

sistema. »One (klasifikacijske sheme) predstavljaju temelj odnosa koji postoje između stvari (...). One vladaju svim pojedinostima našeg intelektualnog života. Ako se ljudi u bilo kom trenutku ne bi složili oko tih bitnih ideja, ako ne bi imali iste pojmove o vremenu, prostoru, uzroku, broju itd., bila bi nemoguća svaka veza između njihovih umova, a time i društveni život« (Durkheim, 1982: 17). U suvremenim raspravama o »prirodi« klasifikacijskih shema iskristalizirala su se dva pristupa: prvi klasifikacijske sheme promatra kao izraz *objektivne* etničke strukture, a drugi ističe konstruktivistički² utjecaj klasifikacijskih shema na svoj predmet – etničku strukturu (Kertzer i Arel, 2002).

U ovome radu polazi se od pretpostavke da je etnička struktura proizvod prožimanja unutarnjih i vanjskih klasifikacijskih shema. Razlikovanje unutarnjega i vanjskoga definiranja omogućuje razmatranje etničkog identiteta na nekoliko različitih razina u okviru jednoga analitičkog okvira. Prema Jenkinsovu mišljenju unutarnje i vanjsko kategoriziranje i klasificiranje jest dijalektički proces. Vanjsko kategoriziranje i klasificiranje istodobno čine i bitne dimenzije unutarnjeg određenja.³ Vanjsko određenje, ono koje drugi primjenjuju na nas, nedvojbeno utječe na naše samoodređenje. I naposljetku, postojeća institucionalizirana *unutarnja određenja* mogu osigurati obranu od nametanja vanjskih. Iskustvo kategoriziranja i klasificiranja može ojačati postojeći grupni identitet kroz pružanje otpora, reagiranje i jačanje granica (Jenkins, 1996: 23). Vanjske klasifikacijske sheme – u obliku zdravorazumskih, znanstvenih i ideoloških diskursa te službenih statističkih popisa – izraz su refleksivne prirode modernoga društvenog poretka koji se reproducira stvarajući različite diskurse o samome sebi. Diskursi su tijesno povezani s načinima na koji su društva strukturirana i organizirana. Oni su ti koji formiraju osobne i kolektivne identitete. Nadalje, prema Foucaultu (1976: 21–23) svaka *episteme* (ili shvaćanje svijeta) koja prevladava u nekom društvenom sistemu blisko je povezana s poretkom moći. Ona nije, kao kod Webera (1976), ponajprije vezana uz pravo na uporabu sile, nego uza *znanje*, a ono je moć nad drugima, moć da se drugi *imenuju* (etiketiraju), *kategoriziraju* i *klasificiraju*.⁴ Na Zapadu su moderne institucije i s njima povezani diskursi proizveli modernu klasifikacijsku shemu u čijem je središtu novo shvaćanje društvenih skupina i pojedinca (subjekta). Svoju koncepciju znanja/moći Foucault (1976: 25–26) ilustrira primjerom konstrukcije pojma »stanovništvo« u 18. stoljeću. Diskurs o stanovništvu posljedica je porasta broja ljudi i nastajanja moderne teritorijalne države i nacionalnog tržišta. Taj je pojam postao sustavno potreban u kontekstu državnog nadzora nad populacijom, oporezivanja te reguliranja zdravstvenih i stambenih uvjeta života ljudi. Do tada se o onima koji su živjeli pod vlašću monarha govorilo kao o »puku«, »plebsu«, »odanim podanicima«. Zamisao o zemlji koja ima »stanovnike« bila je

² Za sociološki *konstruktivistički* pristup etničnosti, naciji i nacionalizmu 1983. godina smatra se prekretnicom. Tada su objavljene knjige E. Gellnera, B. Andersona i E. Hobsbawma. Njihov konstruktivizam »ukida navodni *esencijalizam* povijesnih fenomena i konceptualizira ih kao klasifikacije ljudskog duha i njegovih kategorija...« (Wehler, 2005: 9–10).

³ Proces određenja »nas« zahtijeva da se »oni« razlikuju i time razdvoje od »nas«, ili da se s »nama« kontrastiraju; grupna kategorizacija vjerojatno će teći, barem dijelom, kroz pozitivno ili negativno kategoriziranje drugih.

⁴ Imenovanje je rutinska jezična operacija kojom se označuju ljudi, životinje i stvari. Ono se metodom apstrakcije prevodi u kategorije i uklapa u manje ili više konzistentne klasifikacijske sheme koje svoje utemeljenje nalaze u prirodi ili razumu (Douglas, 2001).

nova te je imala drugačije implikacije. Prije svega se postavilo pitanje broja stanovnika, s kojim je u onodobnom diskursu povezana i moć države, te pitanje gospodarskih resursa za zadovoljenje potreba naraslog stanovništva. Razvija se i novi znanstveni i kvantitativni diskurs – društvena statistika – koji je izraz novovjekovnog nastojanja države da riješi probleme upravljanja i nadzora nad stanovništvom.⁵

U tom su smislu klasifikacijske sheme popisâ stanovništva imale značajnu ulogu u konstruiranju identiteta etničkih skupina u Banskoj Hrvatskoj i Slavoniji te oblikovanju njihove etničke strukture između 1785. i 1860. To je osnovna pretpostavka ovoga rada, koja se oslanja na sljedeće uvide:

- a) moderni društveni poredak jest autopoietični (refleksivni) poredak koji nastaje, opstaje i razvija se na temelju informacija koje prikuplja o samome sebi i svojoj okolini;
- b) svoje temeljne funkcije moderni poredak obavlja proizvođenjem ekonomskoga, sociološkog, politološkog i statističkog diskursa o sebi;
- c) rezultat toga jest konstruiranje pojmova poput *društvo*, *tržište* i *stanovništvo*, čija je svrha upravljanje stanovništvom i nadzor nad njim kroz novi sistem označivanja, kategoriziranja i klasificiranja;
- d) moć imenovanja i klasificiranja stvari uvjet je nadzora nad simboličnim poretkom društvenog sistema. Ta moć imaće praktične učinke na način definiranja etnosa – ona određuje tko je punopravni pripadnik državno-političke zajednice, odnosno pripadnik političkog naroda;
- e) u razdoblju koje se ovdje istražuje učinci moći klasifikacije osiguravaju se sve jačim upletanjem upravnog aparata države i znanosti u svakodnevni život stanovništva.

1. Etničke skupine/institucije u teoriji društvenih sistema

Polazeći od postulata moderne teorije sistema, prema kojoj je evolucija prije svega proces razvoja spoznaje, komunikacije i svijesti, etničnost se promatra kao jedan od evolucijski nastalih oblika organiziranja ljudskih populacija čija je temeljna funkcija očuvanje i proizvođenje znanja (Luhmann, 2001a; Parsons, 1951). To su prije svega znanja skupine o sebi, drugima i prostorno-vremenskom kontekstu u kojemu se odvijaju interakcija i komunikacija. Takvo određenje čini nepotrebnima rasprave o odnosu etničnosti i nacije, o primordijalnosti i modernosti te o konstruiranosti i supstancijalnosti toga fenomena, a s druge strane omogućuje strukturalno priključenje na teoriju institucija u obliku u kojem su je postavili Durkheim (1982), Berger i Luckmann (1992) te M. Douglas (2001). U takvu teorijskom okviru razvoj i promjena strukture etničkih skupi-

⁵ Tako primjerice u prvoj polovini 19. stoljeća popisi stanovništva u desetljetnom ritmu postaju ustaljena praksa u mnogim zemljama Zapadne i Srednje Europe. Međunarodni statistički kongresi u Bruxellesu 1853. i Beču 1857. prvi su pokušaji standardizacije popisnih klasifikacija i kategorizacija. Tek polako i uz otpore, kategorija »govorni jezik« postaje jedna od ključnih točaka popisnog upitnika (Arel, 2002: 94–95). Također, statističari prvi put na tim kongresima počinju raspravljati o značenju pojma »nacionalnosti« te o njegovu za statistiku uporabljivu definiranju i operacionaliziranju. Tek će na kongresu u Londonu 1860. jezik postati ključnim kriterijem određenja etničke kategorije.

na i njihova identiteta nisu posljedica njihovih kulturnih razlika. One nisu svojstvo fenomena (etnosa) po sebi. Riječ je o spoznajnom procesu u kojem promatrači *razlikovanjem* proizvode različitost (Bateson, 1979: 99). Stoga je u radu pozornost usmjerena na procese unutarnjih i vanjskih *razlikovanja* koji omogućuju promatraču da selekcionira i svrstava objekte u klase i kategorije. Unutarnji selekcijski mehanizmi jesu (etničke) institucije, a vanjski su klasifikacijske sheme stanovništva. Ako se kao konstitutivni čimbenik društvenog sistema uzima granica između njega i okolice, postaje značajna selekcijska uloga institucija.⁶ Institucije su dakle selekcijski mehanizmi koji omogućuju da se jedno djelovanje nastavi na drugo, jedna komunikacija na drugu. Institucije svojim kategorizirajuće-klasificirajućim selekcijskim mehanizmima spajaju motive djelovanja i očekivanja te tako kroz tipiziranje ponašanja aktera u ulogama, grade društvene strukture.

Jedna od najstarijih institucija jest etnička institucija (Parsons, 1978). Ona je kroz evoluciju društvenih sistema bila temeljni prostorno-vremenski okvir života većine pripadnika ljudskoga roda. U lovačkim i agrarnim sistemima lokalna je etnička skupina u nju uronjenim pojedincima davala jezik, osnovne pojmove i prostorno-vremenske orijentacije te omogućivala opstanak u prirodnom okruženju. Zbog njezina duga trajanja i evulucijske prilagodljivosti koja joj je omogućila preobrazbe i opstanak do modernih vremena, etnička se institucija može promatrati kao *nulta institucija* društvenog sistema. Kao nulte institucije društvenih sistema, etničke skupine ne mogu postojati ako ne postoje i druge etničke skupine. One su prije svega posljedica dugotrajnih interakcija s drugim etničkim institucijama. Stoga se, prema Barthu (1969), etničnost može i treba definirati situacijski, što ovdje znači relacijski i transakcijski: ona se proizvodi i reproducira s ovu stranu etničke granice, na njoj i preko nje. Prema Barthu, »etničke grupe su kategorije pripisivanja i identificiranja kojima se služe sami akteri« (1969: 10). Etničke skupine/institucije »rade« po načelu jednostavnoga binarnoga kodiranja. Osnovna se operacija kodiranja provodi kroz razlikovanje na osi »mi« i »oni«, koja povlači granicu između sistema i okoline. Daljnja manipulacija »objektima« u okolini sistema prepuštena je operativnim programima izvedenima iz temeljnoga koda. Iz dijalektike unutarnjih kodiranja i vanjskih klasifikacija razvija se identitet etničkih skupina.

Prema kanadskom sociologu Isajiwu (1988) orijentacija i motivacija pojedinaca u »etničkoj situaciji« regulirana je spoznajnim, afektivnim i moralnim programima etničkih institucija. Ti programi proizvode i učvršćuju granice prema drugim etničkim skupinama te samim tim osnažuju etnički identitet. Spoznajni programi opskrbljuju pojedinca znanjem o njima samima, njihovoj skupini, grupnom naslijeđu i povijesti (koja se katkad svodi na pojedine odabrane »aspekte prošlosti«) te znanjem o vrijednostima pojedinčeve skupine. Moralni program podrazumijeva postojanje osjećaja grupnih obveza, primjerice važnosti učenja etničkog jezika, prenošenja moralnih vrijednosti skupine potomcima, endogamije te solidarnosti s članovima vlastite etničke skupine. Afektivni program etničkog identiteta »pokriva« osjećaje privrženosti skupini. Stoga se i

⁶ Institucijama se u zaslugu pripisuje donošenje rutinskih odluka, rješavanje uobičajenih problema te obavljanje velikog djela rutinskog mišljenja u ime pojedinaca. Institucijske strukture mogu se promatrati kao oblici informacijske složenosti. Prošlo iskustvo smješteno je u institucijska pravila te djeluje kao vodič za ono što treba očekivati od budućnosti. Tu je na djelu za društvene sisteme ključna povratna sprega između obveza i očekivanja, koja je mehanizam povezivanja prošlosti i budućnosti konstitutivan za održavanje akcijsko-komunikacijskih sistema (Luhmann, 2001b; Douglas, 2001).

može tvrditi da su institucije, napose etničke, tvorci i čuvari znanja koja su njihovim članovima nužna da bi opstali kao skupina. Ta znanja usađuju se već primarnom socijalizacijom. Dijete će spoznajno, moralno i afektivno steći pogled na društveni svijet koji je aksiomski organiziran kroz etničke klasifikacije. Ono će naučiti ne samo da je primjerice Hrvat nego i što to znači u smislu ugleda i vrijednosti koje zbog toga ima u vlastitim i tuđim očima, u smislu primjerenoga i neprimjerenoga ponašanja i onoga što znači ne biti Hrvat, što na primjer znači biti Mađar ili Srbin. Prema Epsteinu (1978) to izrazito vrijedi u društvenim kontekstima u kojima etničke kategorije i klasifikacijske sheme imaju veliku snagu kao načelo društvene organizacije i raslojavanja. U takvim situacijama etničke skupine kodiraju jedna drugu te postižu određenu mjeru konzistentnosti i koordiniranosti djelovanja i komunikacije razvijajući složene sisteme društvenoga klasificiranja. Jedan od bitnih i dobro proučenih elemenata sistema društvenoga klasificiranja jesu stereotipi. Stereotipi o sebi i drugima mogu se promatrati kao selekcijski mehanizmi kojima se reducira složenost zbilje. S druge strane u složenoj multietničkoj situaciji stereotipi su programi za određivanje etničke bliskosti i distance koji pojedincima omogućuje da svoj identitet zadrže »fluidnim« te da neke pripadnike »njih« uključe u svoju skupinu ili ih još više udalje od njezinih granica.

2. Načela konstrukcije klasifikacijskih shema

Načela prema kojima se grade klasifikacijske sheme proizlaze iz načina proizvodnje te oblika mišljenja i diskursa svojstvenih različitim društvenim porecima. Kada se promijeni društveni poredak, mijenjaju se i načela izgradnje klasifikacijskih shema. S motrišta teorije društvenih sistema, klasifikacijske sheme su institucionalizirani obrasci koji usmjeravaju djelovanje i komunikaciju u jednom od mogućih smjerova. Mogući smjerovi mišljenja, djelovanja i ponašanja ovise o obliku medija razmjene informacija. Lovačko-agrarni poreci zasniyaju se na usmenom prenošenju informacija, tradicionalni na pismu, a moderni na tisku.⁷

Kroz evoluciju društvenih poredaka od lovačko-agrarnih preko tradicionalnih do modernih, mogu se razlikovati tri pripadajuća klasifikacijska sistema. »Primitivne« klasifikacije lovačko-agrarnih društvenih poredaka grade se prema načelu razlikovanja prirode i kulture/društva. Za Lévi-Straussa operacija klasificiranja kroz binarno kodiranje urođeno je svojstvo čovjekova uma.⁸ Ako se prihvati da je operacija razlikovanja (binarnoga kodiranja) urođeno svojstvo uma, tada se iz tih osnovnih operacija svojstvenih svakom pojedincu veoma lako stiže do jednostavnih, ali za ljudsku kulturu konstitutivnih klasifikacijskih shema poput poznate Lévi-Straussove: priroda – kultura, žensko – muško, zlo – dobro.

⁷ Rasprave o epistemološkim i komunikacijskim rezovima koje u društvenim porecima i psihološkim sistemima izazivaju promjene oblika komunikacije v. u Havelock (2003) i Luhmann (2001a).

⁸ Prema Leachovu tumačenju Lévi-Straussove teorije, »verbalne kategorije sadrže u sebi mehanizam pomoću kojega se univerzalne strukturalne karakteristike čovjekovog mozga preobražavaju u univerzalne karakteristike ljudske kulture. (...) Ako ove univerzalije postoje, moraju se, i to na stanovitoj vrlo dubokoj razini, smatrati urođenima. Tada je riječ o obrascima koji su se tijekom čovjekove evolucije ugradili u čovjekovu psihu. Stvaranje kategorija odvija se sličnim univerzalnim prirodnim putem. Ljudski mozak je svojim ustrojem predodređen da razvije kategorije određene vrste na određen način« (1982: 46).

U lovačko-agrarnim društvima svaki član etničke skupine mora naučiti razlikovati svoju subraću prema njihovu društvenom statusu. Ta se sistemska operacija provodi kroz razlikovanje/kodiranje unutarjnega i vanjskoga. Ni samo »ja« ne može postojati bez mnogih »mi«: moja obitelj, moj klan, moje pleme. U klasifikacijskoj shemi *mi* pripada kulturi, a *oni* pripadaju prirodi. Nadalje, kako je to pokazao Durkheim (1982), primitivne klasifikacije stvorene u umu, koji je uvijek društveni um, izvire iz društvene strukture. Ljudi su klasificirali stvari zato što su bili podijeljeni na klanove. Društvo nije samo model koji je potaknuo klasificiranje nego je sama njegova struktura uzeta za strukturu klasifikacijskog sistema. Na tragu Durkheima Lévi-Strauss zaključuje: »Budući da se čovjek prvobitno osjeća istovjetnim sa sebi sličnima (u koje treba ubrojiti, kako Rousseau izrijekom tvrdi, i životinje), on će kasnije steći sposobnost da se razlikuje, isto kao što njih razlikuje, što znači da uzme raznovrsnost vrsta kao konceptualni okvir za društvenu diferencijaciju« (1979: 132).

U tradicionalnim je društvenim porecima kriterij klasifikacije *mjesto* koje društvena skupina zaposjeda u prostoru ili hijerarhijskom sistemu. Za društveni poredak tradicionalnog tipa karakteristična je klasna diferencijacija hijerarhijskoga piramidalnog tipa.⁹ Pripadnost klasama u pravilu je uvjetovana rođenjem i veoma rijetko podliježe promjeni. Otuda klase često dobivaju oblik staleža ili kaste čija je posebnost osigurana ne samo izrazitim razlikovanjem prava i obveza u svim životnim područjima nego i kulturnim, a katkad i religijom legitimiranim zabranama međusobnih kontakata i miješanih brakova. Društvena je hijerarhija jedna i nedjeljiva. Tu nema – za razliku od modernog poretka – mnogo ukriženih i često sukobljenih političkih, ekonomskih, etničkih i kulturnih elita.

Kao tip tradicionalnoga društvenog poretka i europsko je feudalno društvo vertikalno integrirano. Ono je hijerarhijski ustrojena zajednica podanika podčinjenih onima koji se nalaze na vrhu ljestvice. Hijerarhija je monopolistička i višefunkcionalna. Njezin vrh ujedno je ekonomski, politički i kulturni vrh. Vladar je vlasnik zemlje, a vlasnik zemlje istodobno ima najveću političku moć i kulturni autoritet. Tradicionalni staleško-hijerarhijski sistemi temelje se na naglašavanju i produbljivanju razlike između vladajućih slojeva i podložnih etničkih skupina. Moć malobrojnih elita počiva na njihovoj komunikacijskoj i akcijskoj povezanosti u društvenom sistemu. Slabost pak podčinjenih slojeva izvire iz njihove ukorijenjenosti u kulturu lokalne zajednice. Nadalje, elita je pismena, dok su etničke skupine nositelji usmene tradicije. Cijela europska feudalna elita povezana je rodbinskim odnosima i nositelj je zajedničke kulture, dok su etničke skupine nositelji lokalnih kultura (Gellner, 1998: 44–49).

Društveni se identitet u tradicionalnim sistemima počinje konstruirati od ideje mjesta, i to ne samo mjesta podrijetla nego i čitava skupa u prostoru utemeljenih i institucionaliziranih odnosa. Naime, velik dio osobnosti pojedinca kao člana etničke skupine izvire iz određene ideje mjesta, lokaliteta, kao društvenoga konteksta odnosa s pripadnicima drugih etničkih skupina. Biti vezan uz neko mjesto, dakle, ne znači samo imati točku podrijetla nego znači imati društvene korijene i osobine koje su svojstvene vrsti osobe kakva je dotični pojedinac (Rosen, 1984: 23).

⁹ U osnovi piramide je seljaštvo, koje čini 90% stanovnika društva, na vrhu je aristokratska elita, a između njih se kao srednji sloj nalaze građani – obrtnici i trgovci.

Moderni klasifikacijski sistemi zasnivaju se na načelu institucionaliziranih društvenih položaja i s njima povezanih uloga. Dok je u tradicionalnim društvenim sistemima temelj kategoriziranja/klasificiranja najčešće povezan s mjestom u prostoru, u modernim se društvenim sistemima klasifikacije izvode iz apstraktnog pojma »stanovništvo«, pojmljenog kao skup svih pojedinaca na teritoriju države. Prema načelima društveno prihvaćenih klasifikacijskih shema ljudi se razlikuju prema boji kože, spolu, dobi, obrazovnome, vjerskom, etničkom ili profesionalnom statusu. Za pojavu modernih klasifikacijskih sistema presudna je pojava novoga kapitalističkog načina proizvodnje i podjele rada, znatno proširenje dometa i brzine širenja informacija putem tiskanih medija te napredak znanosti i uspon moderne teritorijalne države. Za modernu teritorijalnu državu europskog tipa granice imaju konstitutivno značenje. U okvirima određenih granica teritorij s vremenom postaje resurs i ekonomska vrijednost. Stanovništvo je jedna od funkcionalnih, posrednih oznaka za ljude koji nastanjuju državno područje. Drugi nazivi – građani, narod, državljani – odnose se na pojedine uloge koje stanovnici ispunjavaju. Tako je i narod samo jedna od uloga društvene skupine u društvenom sistemu, a uloge proizlaze iz određenih svojstava institucija. Država se u strukturalnom spoju sa znanošću početkom 19. stoljeća nametnula kao »vrhovna instancija« imenovanja, kategoriziranja i klasificiranja stanovništva. Na tragu Foucaultovih (1979) proučavanja »konstituiranja subjekta« Hacking (1986) prikazao je proces »izmišljanja ljudi« kroz imenovanje (etiketiranje) te mehanizme prisile koji osiguravaju da pojedinci i društvene skupine interioriziraju te etikete. Radeći na statističkim podacima iz 19. stoljeća o devijacijama i nadzoru nad devijantnim osobama, Hacking (1990: 3) pokazuje kako je moderni način etiketiranja konstruirao »mnogo više vrsta ljudi no što je svijet prije toga vidio«. Statistički uredi u Europi počeli su oko 1820. godine izbacivati pravu lavinu brojeva. Praksa brojenja i klasificiranja i sama je stvorila mnoštvo novih podjela. Onoliko brzo kao što su izmišljene nove statističke, etničke, medicinske i spolne kategorije, te su nove kategorije ljudi spontano ili pod prisilom prihvaćale nova pripisana im obilježja i živjele u skladu s njima. No istodobno se odvijao i suprotan proces koji je metodom logičke apstrakcije spajao lokalne etničke skupine u teritorijalne etničke zajednice ili, ako su uvjeti bili povoljni, u nacije.

3. Klasifikacijske sheme u tradicionalnome poretku

Od 1785. do 1860. Hrvatska je bila skup nepovezanih teritorijalnih cjelina naseljenih etničkim skupinama koje uglavnom nisu imale svijest o svojem širem etničkom identitetu. Povijesni razvoj tih pokrajina koje su stoljećima bile odvojene jedne od drugih i živjele pod različitim sistemima vladavine, vodio je stvaranju raznolikih društvenih struktura koje će poslije biti smetnja teritorijalnoj i etničkoj integraciji Hrvatske. Dok je raznolikost i neintegriranost etničkih skupina posljedica osmanskog prodora prema Srednjoj Europi i velikih migracijskih kretanja od 16. do kraja 17. stoljeća, teritorijalna rascjepkanost Hrvatske posljedica je stoljetnih sukoba Osmanlija, Habsburgovaca i Mletačke Republike. Obris današnjih granica Hrvatske počeli su se ocrtavati nakon oslobodilačkih ratova Habsburške Monarhije i Mletačke Republike protiv Osmanskoga Carstva, koji su okončani mirom u Srijemskim Karlovcima. Neravnomjeran tijek, stagnacija i kašnjenje u integraciji hrvatskog prostora i stvaranju svijesti o narodnom jedinstvu mogu se velikim dijelom objasniti dezintegracijskim čimbenicima od 16. do 19. stoljeća.

Riječ je o stvaranju zasebnih političko-teritorijalnih jedinica sa slabom ili nepostojećom međusobnom komunikacijom i različitim društvenim strukturama.¹⁰ Zbog toga je ovo istraživanje provedeno na primjeru Banske Hrvatske i Slavonije, područja današnje Hrvatske, koja su u okvirima društvenog sistema Habsburške Monarhije imala razmjerno stabilne granice između 1785. i 1860.

U predmodernim i modernim popisima stanovništva upotrebljavale su se različite klasifikacijske sheme. Tako je stanovništvo tih područja popisivano prema *klasnome, vjerskom, jezičnom, teritorijalnom* i *etničkom kriteriju*, što je sve bilo u jakoj vezi s transformacijama društvenog poretka u uvjetima rane modernizacije u vremenu i prostoru popisivanja. Stoga rezultati popisâ nisu objektivni pokazatelji onodobne etničke strukture. Klasifikacijske sheme predmodernih popisa osciliraju između umjetnih (konstruiranih) i prirodnih (supstancijalnih) razdiobnih i razlikovnih kriterija. Analiza tih klasifikacijskih shema pokazuje da njihove slabosti izvire iz nedosljedno primijenjenih razdiobnih i razlikovnih kriterija. Da bi klasifikacijska shema bila logički valjana, mora biti utemeljena na dosljedno primijenjenim načelima razdiobe, razlikovanja, kategoriziranja i klasificiranja objekata u okvirima jasno definiranog roda kojemu objekti pripadaju. Postupak izdvajanja zajedničkih osobina promatranih objekata put je k otkrivanju dubljih strukturalnih svojstava uz istodobno odbacivanje irelevantnih ili beznačajnih osobina objekata (Cohen i Nagel, 1982: 242–261). Konstrukcija pojma »stanovništvo« kao logički temeljnog roda od kojega počinje klasificiranje i kategoriziranje omogućila je otkrivanje zajedničke i bitne strukturalne karakteristike promatranih predmeta – da su predmeti promatranja (pojedinci) stanovnici države.

Prvi pokušaji sveobuhvatna popisa stanovništva Monarhije javljaju se u razdoblju vladavine cara Josipa I., dakle u epohi koja se naziva dobom apsolutizma. Taj naziv, koji potječe od suvremenikâ, više govori o njihovu doživljaju modernizacijskih i racionalizatorskih nastojanja »cara revolucionara« negoli o istinskoj apsolutnoj kontroli nad teritorijem i podanicima. Sustavno popisivanje stanovništva počinje u neoapsolutističko doba (1849.–1860.), što je posljedica prevlasti koju je racionalna birokracija počela zadobivati u državnom aparatu Monarhije.

Jozefinski popisi stanovništva 1785. i 1787. prva su, iako ne dovoljno pouzdana uporišta za ocjenu demografskih prilika u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji.¹¹ Klasifikacijske sheme popisâ stanovništva u doba apsolutizma razlikuju neplemiće i plemiće te pripadnike kršćanske i mojsijevske konfesije – Židove. U klasifikacijskoj shemi kršćani su jedinstvena kategorija. Popis 1787. ne daje nikakve podatke o *etničkoj pripadnosti* stanovništva, a ni *jezik* još nije bio bitan kriterij klasifikacije popisivanog stanovništva.

U doba napoleonskih ratova, 1804. i 1805., popis stanovništva civilne Hrvatske i Slavonije nije obuhvatio plemstvo i svećenstvo jer su ta dva staleža odbila biti popisana.

¹⁰ U Banskoj Hrvatskoj to je bio klasični europski agrarno-staleški feudalni sistem, a njegove varijante bile su različite u sjeverozapadnoj Hrvatskoj i u Slavoniji nakon njezina oslobođenja od Turaka; u Vojnoj krajini postojalo je seljačko društvo s posebnom organizacijom radi obrane od napada s turskog područja, koje je poslije bilo izvor vojske za interese habsburške dinastije u Europi; u Dalmaciji je posrijedi društvo mediteranskog tipa u kojemu su jedinice grad i njegova okolica; Istra u to doba ima i feudalni i mediteranski tip društva, dok se hrvatsko seljačko društvo u Bosni i Hercegovini našlo u osmanskome feudalnom sistemu.

¹¹ Budući da rezultati popisâ nisu bili objavljeni, razni autori različito procjenjuju stanovništvo građanske Hrvatske i Slavonije, na što je prvi upozorio Fran Vrbanić (1899: 30).

U odnosu na popise iz 1785. i 1787. njegova klasifikacijska shema jasnije i razrađenije razlikuje stanovništvo prema konfesionalnoj pripadnosti, koja je doduše registrirana samo za muško stanovništvo. Taj popis daje nešto pouzdanije podatke o konfesionalnoj strukturi Banske Hrvatske i Slavonije.¹²

Popisi pokazuju da su klasifikacijske sheme u tradicionalnom poretku kategorizirale i popisivale stanovništvo prema kriterijima *staleške* i *vjerske* pripadnosti. S vjerskoga stajališta klasifikacijsko-kategorijalni aparat prepoznaje rimokatolike, grkokatolike, nesjedinjene (pravoslavne, odnosno »shizmatike«), pripadnike augsburgške konfesije (luterane), kalviniste i pripadnike »mojsijevske« (židovske) konfesije. Sa stajališta staleža klasifikacijska shema razlikuje svećenstvo, plemstvo, građanstvo i seljaštvo. Pripadnici prvih dvaju staleža pri nekim popisima nisu obuhvaćani, dok su pri drugim izuzete plemkinje. Popisi su bili redoviti samo za stanovništvo Vojne krajine kako bi se odredili generacijski vojni kontingenti.¹³ Stoga su podaci o stanovništvu Monarhije uglavnom nesustavni i impresionistički. Tradicionalna uprava i obrazovani ljudi nisu imali jasnu predodžbu o etničnosti onodobnoga stanovništva.¹⁴

4. Znanstvene i ideološke klasifikacijske sheme

Uspon romantičarskog pokreta u sprezi sa scijentističkim i historicističkim duhom umnogome se poklapa s razdobljem poznatim pod nazivom Sveta alijansa (1815.–1849.). Taj je pokret usredotočen na istraživanje povijesti, jezika i duha seljačkih masa te davanje novoga značenja *pojmu naroda*. Kao da se na mjestu staroga uređenog staleškog poretka »po milosti Božjoj« pomalja novi poredak koji čine etničke skupine, narodi i nacije. Prve klasifikacijske sheme romantizma koje su težile uređenju toga svijeta u nastajanju, poput one Pavla Šafařika iz 1826., upotrebljavale su *jezik* kao temeljni razlikovni kriterij naroda. No Šafařik je, suočen s brojnim teškoćama pri razlikovanju južnoslavenskih etničkih skupina, svoju klasifikacijsku shemu modificirao i na osnovi nekih drugih kriterija. Na temelju kriterija *jezične srodnosti* slavenskih jezika Slaveni čine najopćenitiju kategoriju u njegovoj klasifikacijskoj shemi. Slaveni se dijele na Istočne, Zapadne i Južne, koji se potom dijele na »jezična plemena« – Hrvate, Srbe, Slovence te rezidualnu i ne posve jasno definiranu kategoriju »ostali«. U Hrvate Šafařik svrstava kajkavske Hrvate i pravoslavno stanovništvo u Hrvatskoj, dok je pod kategoriju »ostali« svrstao katoličke »slavosrbe« i bosanske katolike. U Srbe je svrstao Bugare, Srbe u Ugarskoj, Srbe u Turskoj, Bosance, Crnogorce, Slavonce i Dalmatince. Šafařikova klasifikacijska shema svakako je uvelike utjecala na shvaćanja brojnih predstavnika kulturne elite u

¹² Prema rezultatima tog popisa u Banskoj Hrvatskoj i Slavoniji bilo je oko 548.000 katolika (79,2%), 140.000 pravoslavnih (20,3%), 3500 kalvinista (0,5%), 600 Židova (0,09%) i 200 luterana (0,003%) (Vrbanić, 1899: 35-36).

¹³ Etničke skupine u Vojnoj krajini bili su senjski uskoci, Krmpoćani iz primorja, Bunjevci, Vlasi, »shizmatiki«, u slavonskom dijelu Vojne krajine Srbi i Raci te, najbrojniji, Vlasi. Odrednica »Hrvat« nije postojala; postojali su katolici ili »pribezi« (Kaser, 1997: 184-185).

¹⁴ Todorova ovako ilustrira tu pojmovnu zbrku: »U Jeni je 1743. godine izašla knjiga pod naslovom koji reklamira detaljan opis novootkrivenih naroda, brkajući pri tom etničke i lokalne nazive, društvene grupe i neslužbene nazive: *Husari, Hajduci, Panduri, Varaždinci, Ličani, Hrvati, Morlaci, Srbi, Vlasi, Dalmatinci i Uskoci*« (1999: 125).

Habsburškom Carstvu (Gross, 1985: 49). Tako je Gaj svoju klasifikacijsku shemu etničkih skupina među Južnim Slavenima izložio u članku »Naš narod« u podlisku svojih *Novina horvatzkih – Danica Horvatzka, Slavonzka i Dalmatinzka* iz 1835. (Šidak, 1981: 198). Polazeći od jezičnoga kriterija, na rubovima svoje zamišljene Velike Ilirije s lakoćom je identificirao Bugare, Vinde (Slovence) i Serblje u Kneževini Srbiji i Ugarskoj, dok mu je središnji prostor ostao prilično nejasan. Polazeći od *teritorijalnoga* kriterija, sada razlikuje pet posebnih »koljena«: Hrvate, Slavonce, Dalmatine, Bošnjake i Crnogorce. Za Gaja je većina stanovništva između Slovenije i Kneževine Srbije nedvojbeno »horvatskog« podrijetla.

Približnu sliku brojnosti u to doba još nedovoljno integriranih etničkih skupina pružaju znanstvena etnografska istraživanja narodnosnih skupina koja su na temelju crkvenih shematizama, ocjena »stručnjaka« i terenskih istraživanja provedena pod vodstvom ravnatelja državne administrativne statistike Karla Czoerniga 1846.¹⁵ Prema Czoernigu, koji je imao znanstveno-etnografske ambicije, temelj etnografskih klasifikacijskih shema treba biti složen splet *jezičnih, religijskih i povijesno-mentalitetnih* karakteristika te *teritorijalno-ekoloških uvjeta* života ljudi.¹⁶

Na temelju istraživanja taj autor i njegovi suradnici iznosili su različite procjene broja pripadnika pojedinih etničkih skupina u Monarhiji. Prema Czoernigovoj procjeni (1856: 26–28), 1851. godine bilo je u Habsburškoj Monarhiji ukupno 1,293.814 Hrvata i 1,427.788 Srba. Zanimljivija od same procjene broja jest klasifikacijska shema primijenjena na te narode. Hrvati u Monarhiji dijele se na sljedeće skupine: Sloveno-Hrvati u Banskoj Hrvatskoj i Vojnoj krajini, Srbo-Hrvati u Vojnoj krajini, Hrvati u Kranjskoj te Hrvati u Istri i na kvarnerskim otocima. Uz to postoji kategorija pripadnika hrvatskih jezičnih otoka – u Donjoj Austriji, Moravskoj, Ugarskoj, Vojvodini, koja je obuhvaćala uglavnom Bačku, te u Banatu. Posebnu kategoriju činili su Hrvati u vojsci. Za Srbe je također primijenjena »hibridna« klasifikacijska shema koja kombinira etnička, jezična i teritorijalna određenja s kategorijom društvene uloge. Tako se prema Czoernigu Srbi u Dalmaciji dijele na Morlake, Dubrovčane, Bokelje te Srbe stanovnike dalmatinske obale i otokâ. Srbi u Vojvodini i Banatu dijele se na »nesjedinjene« (pravoslavne) Srbe te Šokce i Bunjevce. Na prostoru Monarhije Czoernigova klasifikacijska shema kao Srbe prepoznaje i Slavonce te istarske Morlake i Srbe u vojsci.

Klasifikacijska shema koja je odigrala važnu ulogu u nastajanju znanstveno-ideološkog diskursa o jeziku i identitetu etničkih skupina u Hrvatskoj jest ona Vuka Karadžića. Razvio ju je u *Kovčežiću za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona* iz 1849., a pod utjecajem Šafaříkovih teorijskih zaključaka te Czoernigovih anketa i istraživanja. Za razliku od prethodnih klasifikacijskih shema Karadžić primjenjuje isključivo jezični kriterij. Glavni mu je argument to što Nijemci, kao i Mađari, pripadaju različitim vjerama, ali govore zajedničkim jezikom i jedan su narod. Tako se prema njemu porodica južnoslavenskih jezika dijeli na četiri narječja: štokavsko, kojim govore Srbi, bugarsko, kojim govore Bugari, čakavsko, kojim govore Hrvati, te kajkavsko, kojim govore Slovenci. Koji god da su bili motivi njegove klasifikacijske sheme, politički, ideološki i ko-

¹⁵ Rezultati te etnografske ankete u potpunosti su objavljeni u Czoernig (1857).

¹⁶ Svoja teorijska stajališta izložio je na Bečkom kongresu statističara 1857. (Arel, 2002: 95).

munikacijski učinci bili su od velikog značenja za razvoj diskursa o etničkim skupinama među građanskom elitom onoga vremena (Jelavich, 1992: 25–26).

Starčevićev (1971: 46–50) odgovor motiviran je političkim razlozima, no on nije, kako se često ističe, samo iskrivljen i hipertrofiran odraz Karadžićeve sheme. U temeljima njegove klasifikacijske sheme drugačiji su kriteriji. Starčević drži da je osnovno načelo klasifikacije »duh« ili »biće« naroda te njegova državno-pravna tradicija. Jezik i religija nemaju bitno značenje pri određivanju etničkog identiteta. Prema Starčeviću, na Balkanu postoje samo dva naroda: Hrvati i Bugari, koji nemaju nikakve veze sa Slavenima. Srbi naprosto ne postoje, dok su Slovenci »planinski Hrvati« (Gross, 1973: 15–53).

Shema koja je imala golem utjecaj na hrvatske intelektualce bila je ilirsko-južno-slavonska klasifikacijska shema. Za razliku od dosad prikazanih statičnih, strukturalnih shema, ona je imala izražena razvojno-dinamička svojstva. Na osnovi jezičnoga kriterija polazi od toga da je u dalekoj prošlosti postojao zajednički jezik Južnih Slavena. Zbog dugotrajne divergentne povijesti Južni su se Slaveni diferencirali na Hrvate, Slovence, Srbe i Bugare. Ti bi se narodi, prema ilircima, u nekoj budućnosti trebali spojiti u zajednički jugoslavenski narod (Jelavich, 1992: 30–31).

I na kraju, posebno u središtima moći Habsburške Monarhije, postoje klasifikacijske sheme čiji je temelj »rasni« kriterij¹⁷ (Taylor, 1990). Ta je klasifikacijska shema bila implicitno polazište u politici provođenja popisa stanovništva. U Monarhiji klasifikacijska shema »prepoznaje« pet rasa: Slavene, Nijemce, Mađare, Romane i Izraelite. Dok u statistikama Mađari i Nijemci čine kompaktne kategorije, Slaveni i Romani dijele se zbog ideoloških i političkih razloga na »jezična plemena« (*Tafeln...*, 1856: tabl. 2,6). Slaveni se dijele na Čehe, Moravce, Slovake, Hrvate, Srbe, Slovence, Poljake itd., a Romani na Talijane, Grke, Makedonce, Vlahe itd.

5. Klasifikacijske sheme službene statistike u neoapsolutističko doba i njihova primjena u popisima stanovništva 1851. i 1857.

Sa stajališta modernizacijskih kretanja neoapsolutizam je predstavljao napredak u odnosu na prethodna razdoblja, prije svega zbog uvođenja moderne uprave, sudstva, poreznog sustava i privremenoga katastra te provođenja popisa stanovništva. Popis stanovništva 1851. bio je prvi koji je istodobno proveden na području cijele Habsburške Monarhije, izuzevši Vojnu krajinu. Hrvatska je u popis ušla teritorijalno izmijenjena jer joj je revolucionarne 1848. pripojeno Međimurje, ali su kotarevi Ilok, Šid i Petrovaradinska pukovnija bili u sastavu Srpske Vojvodine. Banska je Vlada objavila početak popisa 1. veljače 1851. i on je službeno trajao do 13. kolovoza 1851. (Gross, 1981a: 29). Popis su obavljali časnici, jedine osobe koje su mogle obaviti taj posao, pod nadzorom vojne komisije. Popisne jedinice bile su tek osnovane podžupanije. U popisnim obrascima 1851. ne pita se za *jezik* nego za »narodnost«. Prema klasifikacijskoj shemi primijenjenoj u Banskoj Hrvatskoj i Slavoniji glavne su kategorije Hervati, Slavonci i Serbi, a potkategorije Nijemci, Mađari, Slovenci, Židovi, Česi, Cigani, Slovaci, Talijani, Rusini, Poljaci, Dalmatini i Moravci.

¹⁷ Osim za Židove, klasifikacijsko načelo u »rasnoj« shemi jest pripadnost određenoj velikoj skupini jezika (slavenskoj, germanskoj itd.).

Prema rezultatima toga popisa Banska Hrvatska i Slavonija imale su 868.456 stanovnika, od čega je domaćeg stanovništva bilo 852.242. Pretežna većina stanovnika pripadala je rimokatoličkoj vjeri (796.975), a klasifikacijska shema razlikuje još pravoslavne (86.681), kalviniste (4359), Židove (3481) i pripadnike augsburške (luteranske) vjeroispovijedi (380) (*Tafeln...*, 1856: 6). Rezultati popisa nepouzdati su sa stajališta današnje metodologije jer su izjave na selu davali samo očevi obitelji, dok su se u gradovima pouzdavali u podatke gradskih stražara (Gross, 1981a: 48). Bečki statistički ured bio je nezadovoljan popisom jer je predugo trajao da bi mogao dati točne rezultate te se provodio u nesređenim prilikama postrevolucionarnih godina.

Zbog tih metodoloških pogrešaka novi popis stanovništva cijele Monarhije počeo je već 31. listopada 1857. Opći uvjeti za popis bili su bolji nego 1851. jer je posao organiziran u političkim oblastima, kotarevima, koji su obuhvaćali manja područja od bivših podžupanija. Budući da je većina ispitanika bila nepismena, a časnici i svećenici nisu mogli popuniti sve formulare, većinu formulara popunjavali su polupismeni ljudi, koji nisu shvaćali njihov složen sadržaj. Može se dakle zaključiti da je popis stanovništva 1857. dao pouzdanije podatke od onoga 1851., ali je još uvijek imao mnoge slabosti. Važna promjena koju donosi popis 1857. jest to da se nije pitalo za »narodnost«, s obrazloženjem da su podaci iz 1851. neupotrebljivi jer većina ispitanika nije znala odgovoriti na to pitanje. U pozadini je zacijelo bilo nastojanje Beča da potisne narodne »separatizme«. Klasifikacijska shema razlikovala je rimokatolike (757.602), grkokatolike (842), pravoslavne (83.026), luterane (507), kalviniste (4366) i Izraelite (5132) (*Tafeln...*, 1859: 62). Iako stanovništvo te godine nije popisivano prema narodnosti i *materinjem* jeziku, službenim izvješćima dodane su procjene Czoerniga i statističara Fickera o etničkoj pripadnosti stanovnika Banske Hrvatske i Slavonije (Gross, 1981a: 50–51). Prema tim procjenama može se zaključiti kako su u Banskoj Hrvatskoj i Slavoniji veliku većinu stanovnika činili Hrvati (69,52%) i Srbi (25,56%). Popis iz 1857. daje određenu, premda nepouzdanu predodžbu o etničkoj pripadnosti popisanog stanovništva. Prema popisnim podacima 1857. je u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji bilo 17.410 Nijemaca, 11.190 Mađara, 3190 Čeha, Slovaka i Moravaca te 2740 Slovenaca, 5132 Židova, 1660 Cigana i 478 Talijana (*Tafeln...*, 1859: 256–257). Zbog spomenutih mana klasifikacijskih shema, o etničkoj strukturi Hrvatske u neoapsolutističko doba ne može se zaključivati na temelju popisa stanovništva. Tako popis 1851. nije postavljao pitanje o jeziku ispitanika, nego o »narodnosti«. U popisu 1857. zbog političkih je razloga ispušteno pitanje o narodnosti, a od ispitanika se tražilo samo da odgovore na pitanje o vjeroispovijedi. Iz izvješća Banske Vlade 1851. Ministarstvu unutarnjih poslova Carstva, jasno je da je i među provoditeljima popisa vladala potpuna pomutnja u vezi s etničkim određenjem stanovništva. U tim se izvješćima primjerice navodi da je narodnost u Zagrebačkoj županiji »isključivo hervatska«, u Varaždinskoj osim Hrvata ima i Nijemaca i Židova, dok u Požeškoj žive »Slavjani« od »Ilirsko-Slavonsko-Hervatskog korena« (Gross, 1981a: 48).

Klasifikacijske sheme i iz njih proistekle »etničke kombinacije« ostale su utjecajne još desetljećima. Šafařikova, Karadžićeva i Starčevićeva te ilirsko-južnoslavenske klasifikacijske sheme zadržale su se sve donedavno kao komunikacijske teme važne za razlikovanje hrvatskoga i srpskoga naroda, a Czoernigove su koncepcije položile temelj svih kasnijih pokušaja popisa etničkih skupina u Austro-Ugarskoj. Zahvaljujući tome što su se mogle tumačiti kao službeni stav državnog aparata, snažno su utjecale

na razvoj hrvatskoga i srpskoga nacionalizma, a samim tim i nacionalne svijesti. Šafařikove, Karadžićeve i Czoernigove sheme objavljene su u vrijeme borbe hrvatskih preporoditelja za prihvaćanje i širenje hrvatskog imena u svim slojevima stanovništva i svim, kako se to tada nazivalo, »hrvatskim zemljama«. Te su sheme, a posebno Karadžićeve »etničke kombinacije« u *Kovčežiću*, izazvale Starčevićovu reakciju te široku i višegodišnju polemiku hrvatskih i srpskih intelektualaca. Rezultat je bio zahlađenje hrvatsko-srpskih odnosa, ali i *jasnija diferencijacija* tih etničkih skupina.¹⁸ Pokazuje se dakle da o naravi klasifikacijsko-kategorizirajućeg aparata ovise i percepcija etničkih skupina i podaci o njima na nekom prostoru. Što je još važnije, i samo postojanje klasifikacije utječe na izoštravanje svijesti o identitetu i etničkim granicama.

Sljedeća tablica pregledno predočuje strukturu i mijene razmatranih klasifikacijskih shema:

Tablica: Klasifikacijske sheme

Tip klasifikacijske sheme	Klasifikator	Godina nastanka sheme	Objekt klasifikacijske sheme	Načelo razdiobe	Rod razdiobe	Kategorije	Potkategorije
Službena drž. statistika	Feudalna drž. uprava	1785.–1787.	Pripadnici staleža	Stalež i vjera	Stalež i konfesija	Plemeniti i pučani; kršćani/Židovi	Plemići, činovnici, svećenstvo, trgovci, seljaci
Službena drž. statistika	Feudalna drž. uprava	1805.	Pučani, muškarci	Vjera	Pučani muškarci	Katolici, pravoslavni, kalvinisti, Židovi, luterani	
Znanstvena	Šafařik	1826.	Stanovništvo Balkana	Jezik	Govornici jezika	Hrvati, Slovenci, Srbi	Kajkavski Hrvati, pravoslavni Hrvati, Bugari, Crnogorci...
Znanstveno-ideološka	Gaj	1835.	Južnoslavensko stanovništvo	Jezik i teritorij	Južni Slaveni	Hervati, Bugari, Serblji, Vindi	Slavonci, Dalmatini, Bošnjaci i Crnogorci
Znanstvena	Czoernig	1847.	Stanovništvo Monarhije	Jezik vjera, mentalitet i teritorij	Etničke skupine	Hrvati, Srbi, Nijemci, Mađari, Česi...	Hrvati, Srbi, Morlaci, Bokelji, Hrvati u vojsci...
Znanstveno-ideološka	Karadžić	1836., objavljena 1849.	Južnoslavensko stanovništvo	Jezik	Južni Slaveni	Narječja: čakavsko, bugarsko, štokavsko, kajkavsko	Hrvati, Bugari, Srbi i Slovenci
Znanstveno-ideološka	Ilirci	Od 1850.	Južnoslavensko stanovništvo	Jezik	Južni Slaveni	Hrvati, Slovenci, Srbi i Bugari	
Službena drž. statistika	Moderna drž. uprava	1851.	Stanovništvo Hrvatske i Slavonije	Etnička pripadnost i vjera	Stanovništvo	Hervati, Slavonci i Srbi	Nijemci, Mađari, Slovenci...
Ideološka	Monarhijski ideolozi	1849.–1914.	Stanovništvo Monarhije	Kulturna pripadnost	Rase u Monarhiji	Slaveni, Nijemci, Romani, Mađari i Židovi	Hrvati, Srbi, Poljaci, Talijani, Grci, Vlasi...
Ideološka	Starčević	1852.	Južnoslavensko stanovništvo	Duh i državno pravo	Balkanski narodi	Hrvati i Bugari	»Planinski Hrvati«
Službena drž. statistika	Moderna drž. uprava	1857.	Stanovništvo Hrvatske i Slavonije	Vjera	Stanovništvo	Rimokatolici, grkokatolici, pravoslavni...	

¹⁸ Kao reakcija na klasifikacijske sheme, prilikom organiziranja Gospodarske izložbe 1864. autori statističkog pregleda narodnosti u Trojnoj Kraljevini tvrdili su da u njoj živi više od 95% Hrvata, a uz njih još Mađari, Nijemci, Talijani, ali ne i Srbi (Gross, 1981a: 54).

6. Zaključak

Interakcija unutarnjih i vanjskih klasifikacijskih shema u uvjetima modernizacije imala je velik utjecaj na formiranje etničkih identiteta te posljedično i na stvaranje etničke strukture Hrvatske u promatranome razdoblju, pa sredinom 19. stoljeća u Banskoj Hrvatskoj i Slavoniji odnosi između različitih kolektiviteta, napose etničkih, dobivaju na značenju. S vremenom ti odnosi postaju dominantan tip odnosa među društvenim skupinama. Etničnost je – kao identitetsko samorazumijevanje članova skupine – povijesni učinak, proizvod opredmećene, institucionalizirane moći klasifikacijskih shema. Etnička pak struktura rezultat je višestrana procesa klasificiranja i kategoriziranja. Moć klasifikacija izvire iz, za društvene sisteme konstitutivnih, funkcija institucija kao selekcijskih mehanizama. Imenovanje, kategoriziranje i klasificiranje ljudi neprekidan je autorreferencijalni proces nužan za funkcioniranje, strukturiranje i održanje identiteta i granica društvenih sistema. To je kružni proces, koji počinje od onih koji imaju moć imenovati. Institucije odabiru moguća rješenja, prihvaćajući jedna, a odbacujući druga, te ljude svrstavaju u kategorije. Te kategorije zatim se uklapaju u manje ili više konzistentne klasifikacijske sheme. Takve su sheme, kako pokazuje Douglas (2001), isprva tek krhke konvencije koje se grade na temelju analogije s prirodom ili stoga što su u skladu s razumom. Jednom prihvaćene, one postaju »habitus«, pojmovni i prostorno-vremenski okvir, mentalna mapa koja je preduvjet koordiniranja mišljenja i djelovanja društvene skupine. Insitucionalizirane klasifikacijske sheme, vraćene na svoju početnu točku, pojedincima sada izgledaju kao *prirodne sile* koje određuju njihovo ponašanje i način mišljenja.

Analiza klasifikacijskih shema, objekata klasifikacije i klasifikatora upućuje na duboke strukturalne promjene tradicionalnoga hijerarhijsko-staleškog sistema, koji postaje moderni, funkcionalno diferencirani društveni sistem. Od 40-ih godina 19. stoljeća postaje vidljiva premoć modernih službeno-statističkih, ideoloških i znanstvenih klasifikacijskih shema koje su posljedica društvenog uspona građanske klase. Strukturalni spoj znanstveno-ideoloških i kvantitativnih diskursa o stanovništvu i objektivnih obilježja pojedinaca koji ga čine omogućio je nove načine grupiranja ljudi. Spajanjem i kombiniranjem različitih obilježja pojedinaca nastajali su manje ili više virtualni statistički agregati poput klasa te dobni, spolni ili etnički skupina. S vremenom, putem popisâ stanovništva, odnosi među skupinama zadobivali su svojstva opredmećene klasne, dobne, spolne ili etničke strukture.

Moć klasifikacijske sheme bitno utječe na stvaranje novoga simboličnog poretka, čije je djelovanje nužno za održanje granica i identiteta modernih društvenih sistema. Za razliku od simboličnog poretka tradicionalnog tipa, čija je glavna značajka konzistentnost, simbolični poreci modernog tipa odlikuju se funkcionalnom zamjenjivošću svojih elemenata. Dok se tradicionalni simbolični poredak najbolje može predočiti kao simbolični univerzum diskursa i značenja, moderni simbolični poredak očituje se kao multiverzum – svijet značenja koji se uvijek iznova konstruira s motrišta koje element zauzima u simboličnoj mreži. Pritom se svako motrište može uzeti kao jednako ispravno i konstitutivno za moderni simbolični poredak. Ideološke, službenopopisne i znanstvene klasifikacijske sheme stanovništva o kojima je bilo riječi u radu, imale su nekoliko funk-

cija u simboličnom poretku Habsburške Monarhije i Banske Hrvatske i Slavonije:

- a) klasifikacijske sheme postaju izvorište jednoga drugačijeg promatranja, a samim tim i razumijevanja svijeta;
- b) klasificirano stanovništvo postaje predmetom različitih ideoloških, znanstvenih, demografskih i ekonomskih manipulacija;
- c) stanovništvo postaje resurs (gospodarski, vojni, politički, ideološki) u rukama racionaliziranoga državnog aparata;
- d) razmatranja broja stanovnika te njihovih vjerskih, etničkih i drugih obilježja postaju bitna *komunikacijska tema* društvenih sistema u procesu modernizacije;
- e) statistički rezultati popisâ stanovništva postaju moćna sredstva utvrđivanja etničkih granica te integracije i političke mobilizacije etnosa u postizanju političkih ciljeva.

Moć klasifikacijskih shema očitovala se i u procesu formiranja modernih etničkih identiteta na tlu Banske Hrvatske i Slavonije. U promatranom su razdoblju znanstveno-ideološke klasifikacijske sheme poticale svijest o jedinstvenom identitetu etničkih skupina koje govore štokavskim narječjem, dok su službene klasifikacijske sheme išle u smjeru fragmentiranja etničkih skupina. No sama priroda društvene statistike, kao modernog načina promatranja zasnovanog na preciznim brojčanim podacima, išla je na ruku procesu prerastanja etničkih skupina u etničku zajednicu.

IZVORI I LITERATURA

- AREL, Dominique (2002). »Language categories in Censuses: backward – or forward – looking?«, u: David I. Kertzer i Dominique Arel (ur.). *Census and Identity: The Politics of Race, Ethnicity and Language in National Censuses*. Cambridge: Cambridge University Press, str. 92–120.
- BARTH, Fredrik (1969). »Introduction«, u: Fredrik Barth (ur.). *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Boundaries of Culture Difference*. Oslo: Univesitetts, str. 9–38.
- BATESON, Gregory (1979). *Mind and Nature: A Necessary Unity*. New York: Dutton.
- BERGER, Peter L. i LUCKMANN, Thomas (1992). *Socijalna konstrukcija zbilje*. Zagreb: Naprijed.
- BOGDANOVIĆ, Marija (1981). *Kvantitativni pristup u sociologiji*. Beograd: Službeni list.
- BOURDIEU, Pierre (1977). *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: University Press.
- CZOERNIG, Carl Joseph von, Baron (1856). *Die Vertheilung der Voelkerstaemme und deren Gruppen in der österreichischen Monarchie (Sprachgraenzen und Sprachinseln) sammt einer statistisch-ethnographischen Übersicht*. Wien.
- CZOERNIG, Carl Joseph von, Baron (1857). *Etnographie der österreichischen Monarchie*, Sv. 4. Wien: Hof und Staatsdruckerei.
- DOUGLAS, Mary (2001). *Kako institucije misle*. Beograd: B92.
- DURKHEIM, Emile (1982). *Elementarni oblici religijskog života*. Beograd: Prosveta.
- EPSTEIN, Arnold Leonard (1978). *Ethos and Identity*. London: Tavistok.
- FOUCAULT, Michel (1976). *The History of Sexuality*. Harmondsfort: Penguin.

- FOUCAULT, Michel (1979). *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. Harmondsworth: Penguin.
- GELLNER, Ernest (1998). *Nacije i nacionalizam*. Zagreb: Politička kultura.
- GROSS, Mirjana (1973). *Povijest pravaške ideologije*. Zagreb: Institut za hrvatsku povijest.
- GROSS, Mirjana (ur.) (1981a). *Društveni razvoj u Hrvatskoj (od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća)*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- GROSS, Mirjana (1981b). »O integraciji hrvatske nacije«, u: *Društveni razvoj u Hrvatskoj (od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća)*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, str. 175–190.
- GROSS, Mirjana (1985). *Počeci moderne Hrvatske*. Zagreb: Globus.
- HACKING, Ian (1986). »Making up people«, u: Thomas C. Heller, Morton Sosna i David E. Wellbery (ur.). *Reconstructing Individualism*. Stanford: University Press, str. 222–236.
- HACKING, Ian (1990). *The Taming of Chance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- HAVELOCK, Eric Alfred (2003). *Muza uči pisati*. Zagreb: AGM.
- ISAJIĆ, Wsevolod (1988). »Ethnic identity retention«, u: Raymond Breton et al. (ur.). *Ethnic Identity and Equality*. Toronto: University of Toronto Press, str. 34–91.
- JENKINS, Richard (1996). *Social Identity*. London – New York: Routledge.
- KASER, Karl (1997). *Slobodan seljak i vojnik*. Zagreb: Naprijed.
- KATUNARIĆ, Vjeron (2003). *Sporna zajednica*. Zagreb: Jesenski i Turk – HSD.
- KERTZER, David I. i AREL, Dominique (ur.) (2002). *Census and Identity: The Politics of Race, Ethnicity and Language in National Censuses*. Cambridge: Cambridge University Press.
- LEACH, Edmund (1982). *Klod Levi-Stros*. Beograd: BIGZ.
- LÉVI-STRAUSS, Claude (1979). *Totemizam danas*. Beograd: BIGZ.
- LUHMANN, Niklas (1990). *Essays on Self-Reference*. New York: Columbia University Press.
- LUHMANN, Niklas (2001a). *Društveni sistemi*. S. Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- LUHMANN, Niklas (2001b). *Znanost društva*. Zagreb: Politička kultura.
- PARSONS, Talcott (1951). *The Social System*. New York: Free Press.
- PARSONS, Talcott (1978). *Action Theory and the Human Condition*. London – New York: Free Press.
- POUTIGNAT, Philippe i STREIFF-FENART, Jocelyne (1997). *Teorije o etnicitetu*. Beograd: Čigoja štampa.
- ROSEN, Lawrence (1984). *Bargaining for Reality: The Construction of Social Relations in a Muslim Community*. Chicago: University of Chicago Press.
- SMITH, Anthony D. (2003). *Nacionalizam i modernizam*. Zagreb: Politička misao.
- STARČEVIĆ, Ante (1971). *Politički spisi*. Zagreb: Znanje.
- ŠIDAK, Jaroslav (1981). »Ilirski pokret«, u: Mirjana Gross (ur.). *Društveni razvoj u Hrvatskoj (od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća)*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, str. 191–216.
- Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie zusammengestellt von der Direction der administrativen Statistik im K.K. Ministerium für handel Gewerbe und öffentliche Bauten. Sv. I: Popis 1851.* (1856). Wien: Neue Folge.
- Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie zusammengestellt von der Direction der administrativen Statistik im K.K. Ministerium für handel Gewerbe und öffentliche Bauten. Sv. II: Popis 1857.* (1859). Wien: Neue Folge.

- TAYLOR, Allan John Percival (1990). *Habsburška Monarhija*. Zagreb: Znanje.
TODOROVA, Marija (1999). *Imaginarni Balkan*. Beograd: XX vek.
VRBANIĆ, Fran (1899). *Jedno stoljeće u razvoju žiteljstva Hrvatske i Slavonije*. Zagreb: JAZU.
[WEBER, Max] Вебер, Макс (1976). *Прускада у друштво*. Београд: Просвета.
WEHLER, Hans-Ulrich (2005). *Nacionalizam*. Zagreb: Jesenski i Turk.

Aleksandar VUKIĆ

Power of Classifications: Classification Schemes and the Construction of Ethnic Structure in Civil Croatia and Slavonia (1785–1860)

SUMMARY

The paper discusses the influence of ideological and scholarly-ethnographic classification schemes, as well as those pertaining to population censuses, on the formation of ethnic identities and ethnic structure in Civil Croatia and Slavonia from 1785 to 1860. Proceeding from the theory of social systems and institutions, the author examines the power of classification schemes and their influence on the construction of ethnic identities. It has been shown that changes in social orders also lead to changes in the principles of constructing classification schemes. Thus, in the modern social order, the combination of commonsensical, ideological, scholarly and official statistic classification schemes led to the creation of a specific ethno-nationalist discourse, which strongly influenced the formation of ethnic identities, overcoming traditional ethnic particularities and formation of modern ethnic communities on the territories of Civil Croatia and Slavonia in the early modern period.

KEY WORDS: classification, power, social system, population census, ethnic groups, institutions, classification schemes

Aleksandar VUKIĆ

La puissance de la classification: les schemas de classification et la construction de la structure ethnique dans la Croatie et la Slavonie civile (1785–1860)

RÉSUMÉ

Ce travail considère l'influence des schémas de classification idéologiques, scientifico-ethnographiques, ainsi que de ceux utilisés dans les recensements sur la formation des identités ethniques et la structure ethnique de la Croatie et la Slavonie civile de 1785 à 1860. En partant de la théorie des systèmes sociaux et des institutions, on examine la puissance des schémas de classification et leur influence sur la construction des identités ethniques. Il s'avère que les changements des ordres sociaux provoquent à leur tour des changements dans les principes de la construction des schémas de classification. Ainsi le faisceau de schémas de classification de sens commun, idéologiques, scientifiques ainsi que de schémas de classification de statistiques officiels a-t-il produit dans l'ordre social moderne un discours ethnonationaliste spécifique qui a fortement influencé la formation des identités ethniques des Temps modernes, le

dépassement des particularismes ethniques traditionnels et la construction des communautés ethniques modernes sur le territoire de la Croatie et de la Slavonie civile.

MOTS CLÉS : classification, puissance, système social, recensement de la population, groupes ethniques, institutions, schémas de classification